

BİBLİYOGRAFYA :

Vâkıdî, *el-Megâzî*, III, 1045-1048; İbn Hişâm, *es-Sire*², IV, 529-530; İbn Sa'îd, *et-Tabakât*, III, 540-541; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medineti'l-münevver*, I, 52 vd.; Belâzürî, *Fütûh* (Rıdvân), s. 17-18; Taberî, *Câmi'ü'l-beyân* (Bulak), XI, 17-26; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 21-26; Kastallânî, *el-Mevâhibü'l-ledünniyye*, Kahire 1281, I, 226; Diyarbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, Kahire 1283, II, 130; Elmalılı, *Hak Dini*, IV, 2616-2620; M. Ahmed Câdelmevlâ v.dğr., *Kaşaşu'l-Kur'an*, Kahire 1405/1984, s. 454-458; Köksal, *İslâm Tarihi* (Medine), IX, 251-256; Hüseyin Algül, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1986, II, 32-33; Cl. Gilliot, "Mosque of the Dissension", *Encyclopaedia of the Qur'an* (ed. J. D. McAuliffe), Leiden 2003, III, 438-440.

HÜSEYİN ALGÜL

MESCİD-i HARÂM

(المسجد الحرام)

Kâbe'yi kuşatan mescid.

Kur'an-ı Kerim'de on beş yerde geçen (M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "hâm" md.) Mescid-i Harâm tabiriyle Kâbe, Kâbe'yi kuşatan ve ibadet için kullanılan alan, Mekke veya Mekke haremî kastedilir (Zerkeşî, s. 41-43). Ayrıca "el-beyt, el-beytü'l-atîk, el-beytü'l-ma'mûr, el-beytü'l-harâm, el-harem, el-haremü'l-Mekki, harem-i şerif, Kâbe ve durâh (ضواح) tabirleri de Mescid-i Harâm'ı ifade eder. Harem-i şerif terkibi Medine'deki Mescid-i Nebvî ve Kudüs'teki Mescid-i Aksâ için de kullanılmaktadır.

Mescid-i Harâm yeryüzünde bilinen en eski mesciddir (Âl-i İmrân 3/96). Hz. Peygamber İslâmiyet'i tebliğ için zaman zaman Mescid-i Harâm'ı kullanmış, yapılan baskılara rağmen Hacerülesved ile Rük-nülyemânî arasında namaz kılmıştır. Hz. Ömer'in İslâmiyet'i kabul etmesinden sonra müslümanların Mescid-i Harâm'da açıkça namaz kılmaya başladıkları bildirilmektedir (İbn Hişâm, I, 369). Kur'an'da, Mescid-i Harâm'ın ziyaret edilmesini engellemenin ve halkını oradan çıkarmasının Allah katında büyük günah olduğu belirtilir (el-Bakara 2/217). Mekke'nin fethi üzerine Resûl-i Ekrem meşhur fetih konuşmasını Mescid-i Harâm'da yapmış ve oraya sığınanların emniyette olacağını bildirmiştir.

İslâm öncesi dönemde Kusay b. Kilâb (ö. 480 dolayları) Mekkeliler'i Kâbe merkez olmak üzere Mekke ve çevresine yerleştirmiş, evlerin arasından Kâbe'nin bulunduğu alana geçişi sağlayan kapılar yapmıştır. Kâbe'yi kuşatan bu alan siyasi ve içtimai hayatın bütün fonksiyonlarının yerine getirildiği bir merkezdi (Cevâd Ali,

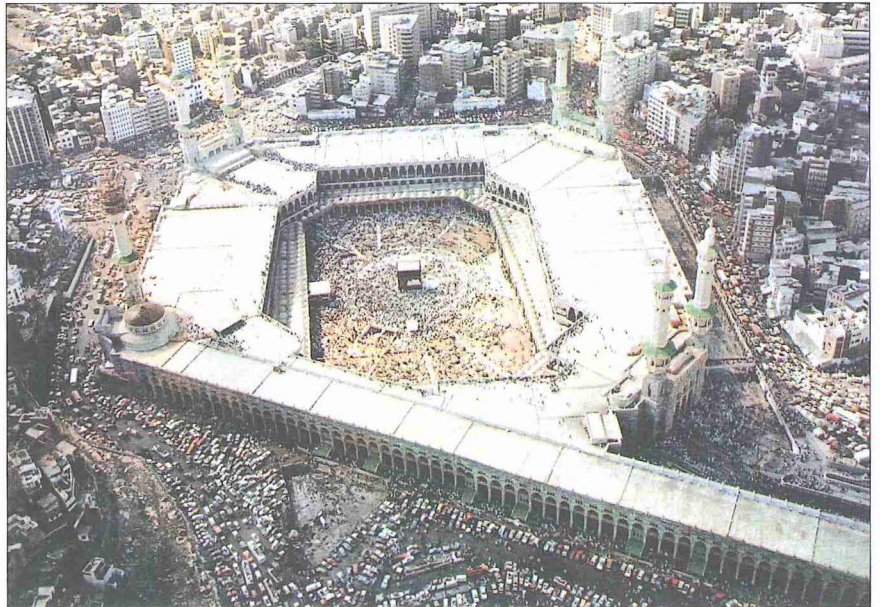
IV, 46). Hz. Peygamber'in amcası Abbas Mescid-i Harâm'ın sikâye (hacılara su temini) ve imâre (asayiş ve onarım) görevlerini üstlenmişti. Kureyş kabilesi de toplanma yerleri olan Mescid-i Harâm'a saygı gösteriyordu (Abdülhay el-Kettânî, I, 173-174).

Resûl-i Ekrem ve Hz. Ebû Bekir zamanında Mescid-i Harâm'da herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Hz. Ömer döneminde ise çevresindeki bazı evler istimlâk edilerek büyük oranda genişletilmiş ve 3613 m²'lik bir alan haline getirilmiş, etrafı göğüs hizasında bir duvarla çevrilmiştir (17/638). Hz. Osman devrindeki genişletmeyle alanı 4482 m²'ye ulaşan Mescid-i Harâm'a ilk revakın bu sırada yapıldığı kaydedilmektedir (Zerkeşî, s. 39). Abdullah b. Zübeyr'in Hicaz hâkimiyeti sırasında (683-692) onun tarafından başlatılıp Emevî Halifesi Abdülmelik zamanında sürdürülen ve I. Velîd döneminde tamamlanan (91/710) ilâvelerle birlikte Mescid-i Harâm'ın alanı 10.270 m²'ye ulaşmıştır. Bu genişletme esnasında merkezinde Kâbe'nin yer aldığı avlu açık olarak korunmuş, Mısır ve Şam'dan getirilen mermer sütunların üstüne kemer inşa edilip Harem-i şerif'in üstü sâc ağacından düz bir çatıyla ve ahşap kısmı yaldızlanan bir tavanla örtülmüş, üzerlerine bazı tezyinatın yapıldığı sütunların başlıklarına altın kaplama levhalar ve kesme taşlarla yenilenen çevre duvarına pencereler konul-

muş, Abdullah b. Zübeyr'in zeminine kum döktürüp taş döşeterek tesviye ettirdiği tavaf alanı (metâf) başta olmak üzere Mescid-i Harâm'ın çeşitli yerlerine mermer döşenmiştir.

Emevîler'in Mekke valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin zemzemle Rük-nülhacerülesved arasında yaptırdığı mermer çeşme Abbâsiler'in ilk Mekke valisi Dâvûd b. Ali tarafından yıkıldı. Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr, Mescid-i Harâm'ın ihtiyacı karşılayamaması sebebiyle Mekke Valisi Ziyâd b. Ubeydullah el-Hârisî'den mescidin genişletilmesini istedi (137/754-55). Kuzey tarafındaki evler istimlâk edilip Mescid-i Harâm genişletildi. Ayrıca bir revak ve kuzeybatı köşesinde Umre kapısının yanına bir minare ilâve edildi. Mescid-i Harâm mermerle kaplandı ve ilk defa bir minber konuldu. 140 (757) yılında tamamlanan bu imar faaliyetlerine dair kitâbe Benî Cehm kapısı üzerine yerleştirildi. Abbâsî Halifesi Mehdi-Billâh 164'te (781) hac için Mekke'ye geldiğinde Kâbe'nin Mescid-i Harâm'ın ortasında yer almadığını görünce Kâbe'yi merkeze alacak şekilde bir genişletme daha yapılmasını emretti. 167'de (783-84) başlayan çalışmalar Mehdi-Billâh'ın vefatından sonra oğlu Hâdî-İlêlhak zamanında tamamlandı (170/786-87). Bu genişletme sırasında Harem-i şerif'e yüksekliği 4,8 m. ve çevresi 1,44 m. olan 484 sütun konuldu, bun-

Mescid-i Harâm'ın kuş bakışı görünüşü

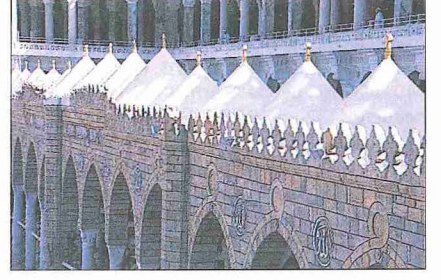

ların üstüne ahşap bir tavan yapıldı (Ez-rakî, II, 81). Bâbüsselâm, Bâbü Ali ve Bâbüvedâ'nın yanına mescidin kuzeydoğu, güneydoğu ve güneybatı köşelerine birer minare ilâve edildi, kapı sayısı da on dokuz çıkarıldı (Abdüllatîf b. Abdullah b. Dehîş, s. 63-64). Mescid-i Harâm'ın kuzeydoğusunda Zemzem Kuyusu'nun önünde su dağıtılan sikâye ile içerisinde çeşitli malzeme ve eşyanın saklandığı yapının üzerine birer kubbe de Mehdi zamanında yaptırıldı (a.g.e., s. 64). Çeşitli dönemlerde tamir gören bu iki yapı Mescid-i Harâm'ın ilk fotoğraflarında görülmektedir. Kubbetü's-sikâye'de, bazı önemli günlerde makâm-ı İbrâhim'de teşhir edilen Zeyd b. Sâbit mushafı ile diğer mushaf ve kitapların muhafaza edildiği bir dolap bulunmaktaydı (İbn Battûta, I, 159). Harem-i şerif'in kuzeyinde olup Emevî ve ilk Abbâsî halifelerinin ikametine ayrılan, Velîd zamanındaki genişletmede mescid alanının ortasında kalan Dârünnedve, Halife Mu'taz'ın -Billâh devrinde sütunlar eklenerek mescide dahil edildi (284/897). 306'da (918-19) Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh zamanında Bâb-ı İbrâhim'in Harem'e dahil edildiği genişletmeden sonra 27.850 m² olan Mescid-i Harâm'ın alanı (Abdüllatîf b. Abdullah b. Dehîş, s. 65), Suûdî hükümetinin 1955 yılında gerçekleştirdiği genişletmeye kadar önemli bir değişikliğe uğramadı. 1671'de Evliya Çelebi ve 1909'da Muhammed Lebîb el-Betenûnî'nin verdiği bilgiler ve yapılan tasvirler bu hususu teyit etmektedir. 802'de (1400) Mescid-i Harâm'ın yakınında çıkan bir yangın ve ardından sel felâketi Harem-i şerif'in kuzey ve batı taraflarındaki 130 sütuna büyük hasar vermişti. Memlûk Sultanı el-Melikü'n-Nâsır Ferec döneminde 803'te (1400-1401) başlayan ve malzemenin önemli kısmının Hindistan ve Anadolu'dan getirilmesinden dolayı yaklaşık dört

yıl süren bir çalışmayla Mescid-i Harâm'ın yanan bölümü bütünüyle yenilendi. Bu sırada makâm-ı İbrâhim'in üzerine yontma ince taştan dört sütun üstüne ahşap bir kubbe yapılmış ve etrafı demir şebekelerle çevrilmişti.

Mekke'yi basan sellerin Mescid-i Harâm'a ve Kâbe'ye zarar vermesini önlemek için Hz. Ömer zamanından itibaren çeşitli tedbirler alındı, Kanûnî Sultan Süleyman devrinde Mescid-i Harâm'ın kapılarının eşikleri taş basamaklarla yükseltildi (Evliya Çelebi, IX, 262). Kanûnî Sultan Süleyman döneminde gerçekleştirilen tamirlerle (931/1525, 947/1540, 959/1552) Mescid-i Harâm'ın direk ve revakları büyük oranda yenilendi, kapıları onarıldı. Metâfın taş döşemeleri değiştirildi, birkaç minaresi ve mezheplere ait makamlar yeniden inşa edildi. Ayrıca muhtelif renkte taşlarla kakma tezeynatı olan ve kubbesiyle yüksekliği 12 metreyi bulan bir minber eklendi.

Osmanlı devrinde Mescid-i Harâm mimari açıdan kesin şeklini II. Selim ve III. Murad zamanında almıştır. 984 (1576) yılında klasik dönem Osmanlı mimari üslûbuna göre düzenlenen Harem-i şerif'in eski düz ahşap çatısı yerine çok sayıda mahrûfî kubbe inşa edildi. İstanbul ve Mısır'da hazırlanan malzemenin dışında 110.000 dinar harcanan bu çalışmalarda avlunun açık bir alan olması özelliği korunurken ikinci bir iç avluya bir dizi revakla geçen küçük çaplı müzehhep alemli kubbelere kullanıldı. Harem-i şerif'in doğu duvarı başta olmak üzere çeşitli yerleri hüsn-i hat örnekleriyle tezyin edildi. Avlunun ve iç kısma geçilen ilk direklerin üst taraflarına her beş direkte Hz. Peygamber'in ismi gelecek şekilde istifler yapıldı ve kapıları üzerine Mescid-i Harâm ile ilgili âyetler hakkedildi. Kanûnî Sultan Süleyman devrinde başlanan, metâf ile ana

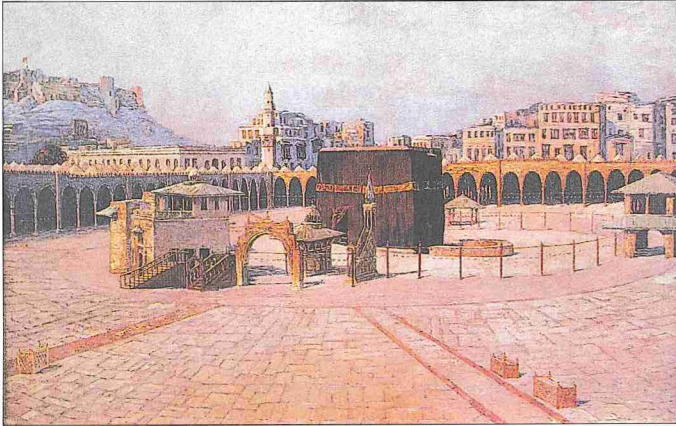

Mescid-i Harâm'ın revakları

kapıların bulunduğu yerlerin mermerle döşenmesi işi III. Murad zamanında (1574-1595) tamamlandı.

1021'de (1612) I. Ahmed Kâbe'nin altın oluğunu yeniledi ve Zemzem Kuyusu'nun giriş kısmına demir bir kafes yaptırdı. IV. Murad, 1039'da (1629-30) büyük bir sel sonucu bazı taşları yerinden oynayan Kâbe'yi kısa zamanda tamir ettirdi. IV. Mehmed mescidin yedi minaresini onarttı, metâfın sahasını genişleterek buraya yontma taş döşetti, Safâ ve Merve arasına kandiller koydurdu. II. Mustafa zamanında (1695-1703) Hacerülesved'in mahfazası, Kâbe tavanını tutan direkleri ve yüzeye inen merdiveni yenilendi. III. Ahmed metâfın döşemelerini değiştirtti, I. Mahmud yeni avizeler ve şamdanlar gönderdi. I. Abdülhamid makâm-ı İbrâhim, makâm-ı Şâfiî, Umre kapısındaki minare ve Kâbe'de tamirler yaptırdı. Bu sırada metâftan sonra namaz kılınan alanlar yeniden planlandı. Sultan Abdülmecid, Harem içinde kandil asılması için dört tarafa eşit aralıklarla hurma şeklinde direkler diktirdi. Kubbe altlarına, iç ve dış bölümlere sayısı 3000'i aşan kandiller astırdı. Onun döneminde mescidin eskiyen kısımları, Hacerülesved'in gümüş mahfazası ve Kâbe'nin altın oluğu yenilendi, Hicr'i çevreleyen duvar onarıldı. 1916'da Sultan Mehmed Reşad mescidin genel bir tamirinin yapılmasını, selden zarar gören sütunların değiştirilmesini istedi. Ancak I. Dünya Savaşı yüzünden bu imar işi yarım kaldı. Haremeyn'in idaresi Suûd ailesine geçince başlangıçta birtakım tamirler yapıldı ve zemzemin sebilleri birkaç defa yenilendi.

1955'te başlatılan ve Safâ ile Merve arasındaki sa'y yolunun da (mes'â) Mescid-i Harâm'a katıldığı genişletmede iç avlu kısmı üç katlı olarak tasarlanmış ve minareler dışında Harem'in Osmanlılar

XIX. yüzyıl sonlarında Mescid-i Harâm'ı gösteren yağlı boya bir tablo (IRCICA koleksiyonu)

zamanındaki yapısı korunarak ilâve edilen kısım ona bitiştirilmiştir. 1976 yılına kadar dört merhaleden tamamlanan bu imardan sonra mescidin 29.127 m² olan alanı 160.168 m²'ye ulaşmıştır. Sa'y yolu üzerindeki yapı 395 m. uzunluğunda ve 20 m. genişliğinde olup dıştan altmış beş kimeri bulunmaktadır. İki katlı bu yapının kemer kavisine kadar 11,75 m. olan alt kısmı zemin katı, 8,5 m. olan yukarı kısmı üst katı teşkil eder. Kral Fehd b. Abdülazîz döneminde 1988'de başlatılıp 1993'te bitirilen genişletme sırasında ise mescidin batı ve güney köşeleri arasındaki duvara dayanan yeni bir blok ilâve edilmiştir. Bu yapı öncekinin mimari üslubuna uygun biçimde planlanmıştır. Ana girişi ortada olan yeni binanın iki yanında da birer döner merdiven vardır. Önceki yapının köşelere gelen kısmında birer kubbe yer alırken yeni binanın ortalarında bırakılan boşluk yanı sıra üç kubbe ile kapatılmıştır. Bu imarla birlikte Mescid-i Harâm'ın iki katı ile damının toplam alanı 278.168 m²'ye ulaşmış, mescid dışındaki 88.000 m²'lik açık avlunun da dahil edilmesiyle oluşan 366.168 m²'lik mekânda yaklaşık 800.000 kişinin namaz kılmasına imkân hazırlanmıştır.

Toplam doksan beş girişi bulunan mescidin her biri 375 m²'lik bir alan kaplayan döner merdivenlerinin ve minare kaidelerinin dış yüzeyleri renkli mermerle kaplanmıştır. Yeknesaklığı gidermek için altta ve üstte boydan boya devam eden kuşaklarda kapı ve pencere kemerlerinde açık renk üzerine kabartma tezyinata yer verilmiştir. Sütun başlıkları, mukarnas, kemer, korniş, destek ve tavan tezyinatında Kuzey Afrika ve Endülüs üslûbu ağırlıktadır. Kemer aralarında çoğunlukla kıvrık dal ve yaprak motifleri arasında yuvarlak çerçeve içinde küffi hatla lafza-i celâl bulunmaktadır.

Muâviye b. Ebû Süfyân'dan önce Mescid-i Harâm'da halife ve valiler Kâbe'nin önünde Hatîm'in üzerine çıkıp hutbe okuyorlardı. Muâviye döneminde Şam'dan getirilen üç basamaklı bir minber makâm-ı İbrâhîm'in sağ tarafına konularak hutbelerde kullanılmaya başlandı. Abbâsî halifeleri, Memlûk ve Osmanlı sultanları Mescid-i Harâm'a çeşitli minberler hediye ettiler. Fıkıh mezheplerinin ortaya çıkışından sonra farklı mezhep mensupları kendilerine ayrılan yerlerde cemaatle namaz kıldılar. Mescid-i Harâm'a V. (XI.) yüzyılda konulmaya başlandığı tahmin edilen dört Sünnî mezheple (bk. MAKÂMÂT-ı ERBAA) Zeydî mezhebi imamlarına ayrıl-

mış beş adet makam vardı. Dârünnedve'nin yerinde ise günümüzde müezzin mahfili olarak kullanılan yerde Hanefîler'in makamı bulunmakta olup bunun üst katı müezzinlere tahsis edilmişti. 726'da (1326) Zeydîler'in makamı kaldırıp Mescid-i Harâm içindeki faaliyetleri yasaklanmıştır (Necmeddin İbn Fehd, III, 184).

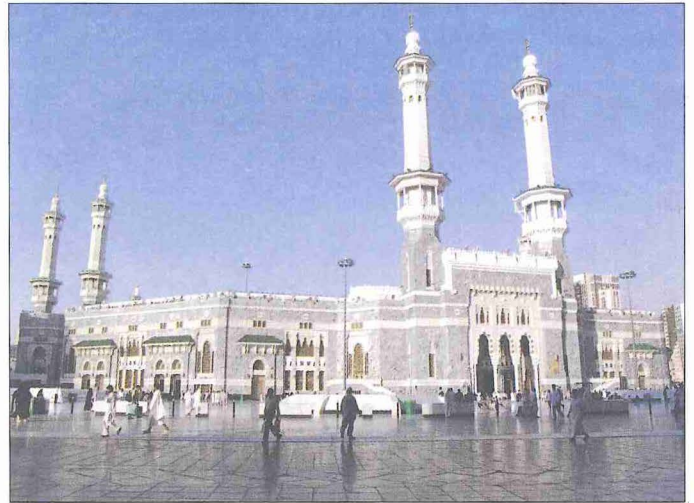
Mescid-i Harâm'ın XX. yüzyılın başlarında çekilen ilk fotoğraflarında mezheplere ait makamlar, makâm-ı İbrâhîm, minber, zemzem binası, Bâbüs-selâm ve biri muvakkithâne, diğeri kütüphane olarak kullanılan iki kubbe (kubbeteyn) görülmektedir. Suud hükümeti mezheplere ait makamlarla Bâbüs-selâm'ı kaldırmıştır. Kâbe'ye 20 m. kadar mesafedeki zemzem binası, önünde oluşan büyük kalabalık sebebiyle kaldırılıp su tevzii yer altına alınmış ve girişi eski bina ile aynı hizada Safâ tarafındaki revakların hemen önüne çekilmiştir. Kadınlar ve erkekler için iki ayrı mekân şeklinde planlanan 1210 m²'lik bu bölüme merdivenlerle inilmektedir. Kanûnî Sultan Süleyman tarafından hediye edilen muhteşem minber 1963'te bulunduğu yerden 7 m. doğuya kaydırılmış, ardından kaldırılarak cuma ve bayram hutbeleri daha küçük seyyar minberler üzerinden okunmaya başlanmıştır. Böylece metâf alanında sadece ceme-kân mahfazası içinde makâm-ı İbrâhîm kalmıştır.

Hz. Ömer zamanında meşalelerle aydınlatılan Mescid-i Harâm'a Emevî Halifesi Muâviye'den itibaren kandiller konulmuş, Abbâsî Halifesi Me'mûn devrinde bunlara fenerler ilâve edilmiş, Hârûnürreşîd döneminden itibaren şamdan ve avize kullanımı yaygınlaşmıştır. III. (IX.) yüzyılda sayıları 455'e ulaşan kandil ve şamdanlara ramazan ayında ve hac mevsiminde sekiz adet avize ekleniyordu (Ez-

râkî, II, 98-99; Fâkihî, II, 185). Özel günlerde Mescid-i Harâm'ın kokulanıp tütsülenmesi için konulan buhurdanlıklar aydınlatmada kullanılan araçlarla bir bütünlük arz ediyordu.

Bilhassa hac mevsimlerinde dünya müslümanları için toplantı ve buluşma yeri ve ilim merkezi olma özelliğini asırlardır koruyan Mescid-i Harâm'da tarihi boyunca günün her saatinde büyük bir hareketlilik yaşanmıştır. Mekke'de birçok medrese bulunmakla birlikte Mescid-i Harâm'ın eğitim ve öğretim hayatında ayrı bir yeri olmuştur. Evliya Çelebi Harem-i şerif'in etrafında, aralarında Kayıtbay Medresesi gibi Mescid-i Harâm'a bakan ve hac mevsimlerinde ribât olarak kullanılan kırk adet medrese bulunduğunu kaydeder (*Seyahatnâme*, IX, 277). Tarih boyunca Harem-i şerif'in harimiyle avlu ve revaklarında çeşitli ders halkaları kurulmuş, hac mevsimlerinde İslâm dünyasının her tarafından gelen âlimler bu derslere katılmaya özen göstermiştir. Burada yapılan ilmî müzakere ve tartışmalar İslâmî ilimlerin oluşumuna önemli katkılar sağlamıştır. Mescid-i Harâm'daki ilim halkalarının başlangıçtaki temsilcileri arasında Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Zübeyr, Atâ b. Ebû Rebâh, Tâvûs b. Keysân, Mücâhid b. Cebr, İkrime el-Berberî gibi aynı zamanda fetva mercii olan şahıslarla hadis alanında Mekke'de ilk telifi gerçekleştirmiş olan İbn Cüreyc zikredilebilir. Hac mevsimlerinde İslâm dünyasının çeşitli yerlerinden gelen âlimlere Mescid-i Harâm'da fetva sorulması bir gelenektir.

Bir saldırıya uğramadıkça Mescid-i Harâm'da silâhlı çatışmaya girişmeyi yasaklayan âyete dayanarak (el-Bakara 2/191) Harem-i şerif'in siyasî amaçlar için kullanılması uygun bulunmamıştır. Ancak bu-

Mescid-i Harâm'ın batı cephesinden bir görünüşü

nun dikkate alınmadığı, Mescid-i Harâm'ın dinî ve ilmî fonksiyonunun yanında siyasî hayatta da önemli rol oynadığı, siyasî mücadele ve çatışmalara sahne kılındığı görülmüştür. Hâris b. Ebû Hâle'nin Mescid-i Harâm'da öldürülen ilk müslüman olduğu bildirilir (İbn Hacer, I, 696). Muâviye b. Ebû Süfyân'ın, oğlu Yezid için veliâtlık biatını burada aldığı (İbn Abdü-rabbih, V, 121), halifeliğini ilân eden Abdullah b. Zübeyr'in Harem-i şerif'i kendisine karargâh edindiği, Abdullah b. Zübeyr tarafından tutuklanan Muhammed b. Hanefiyye'nin, kendisini hapisten kurtaran Haşebîyye birliğini Mescid-i Harâm dahilinde savaşmamaları yönünde uyardığı (Taberî, VI, 694) bilinmektedir. 317'de (930) Karmatîler Mescid-i Harâm'da büyük bir yağma ve katliam gerçekleştirmiştir.

Abbâsîler döneminde Mescid-i Harâm'ın bakım ve onarımıyla burada yürütülen dinî hizmetlerin, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin masrafları Bağdat'ta kurulan Divânü'n-nafakât'tan karşılanmıştır. Ayrıca Hârûnürreşid'den itibaren Mescid-i Harâm'a yapılacak her türlü masraf için Mısır, Suriye ve Anadolu gibi bölgelerde vakıflar tahsis edilmiş, zamanla ortadan kalkan bazı vakıfların yerine yenileri kurulmuştur.

Hz. Peygamber'in Mescid-i Harâm'a müezzin tayin ettiği Ebû Mahzûre'den sonra oğlu ve torunları bu görevi yüzyıl-

larca sürdürmüştür. Kıraat ilminde büyük otorite olan Bezzî Mescid-i Harâm'da kırk yıl müezzinlik yapmıştı. Muâviye'den itibaren Mescid-i Harâm için özel görevliler tayin edilip tahsisat ayrılmaya başlanmıştır (Ezrakî, I, 286-287; II, 99).

Resûl-i Ekrem zamanından Osmanlılar'a kadar Mescid-i Harâm'ın idaresi Mekke veya Haremeyn valileri yahut onların görevlendirdiği Mekke kadısı veya muhtesipleri tarafından üstlenilmiş, Mekke Osmanlı idaresine geçince Harem-i şerif'in işlerine vali adına onun tayin ettiği nâibüharem bakmaya başlamıştır. Osmanlı padişahlarının Mekke'deki temsilcisi olan şeyhüharem de Mescid-i Harâm'ın yönetimine katılırdı. Tanzimat'tan sonra yapılan düzenlemelerle birlikte Mescid-i Harâm'ın işleri Mekke emîriyle iş birliği halinde bulunan Mekke müftüsü, şeyhüharem ve Harem-i şerif müdürü eliyle yürütülmüştür.

Mescid-i Harâm'ın mânevî değeri ve fazileti hakkında çeşitli rivayetler nakledilmiştir. Hz. Peygamber, yeryüzünde ilk mescidin (Buhârî, "Enbiyâ", 10, 40; Müslim, "Mesâcid", 1-2) ve ziyaret edilmeye değer en önemli üç mescidden birinin Mescid-i Harâm olduğunu (diğerleri Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ), bundan dolayı burada yapılan ibadetin diğer mescidlerde yapılandan daha faziletli sayıldığını bildirmiştir (Buhârî, "Fażlü's-şalât fi mescidi Mekke ve'l-Medîne", I; Müslim,

"Hac", 105-110, 415). Mescidlerin en faziletli Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerine göre Mescid-i Harâm'dır; Mâlikîler'e göre ise Mescid-i Harâm Mescid-i Nebevî'den sonra gelir. Müşriklerin Mescid-i Harâm'a yaklaşmasını meneden âyetin (et-Tevebe 9/28) kapsamı konusunda fıkıh âlimleri farklı görüşler ileri sürer. Hanefîler bu yasağın müşrik Araplar'la sınırlı olduğunu savunurken (Cessâs, III, 88-89) Mâlikîler, Hanbelîler ve Şâfiîler âyetteki yasağın bütün gayri Müslimleri kapsadığını belirtmişlerdir. Ayrıca Kâbe hakkında da özel fıkıhî hükümler vardır (bk. HAREM; KÂBE).

BİBLİYOGRAFYA :

M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "hım" md.; *Müsned*, I, 37, 184; II, 29, 238-239; V, 150; VI, 398; Buhârî, "Fażlü's-şalât fi mescidi Mekke ve'l-Medîne", 1, 6, "Menâkıbü'l-enşâr", 25, "Enbiyâ", 9, 10, 40, "Şayd", 10, 26, "Hac", 42; Müslim, "Mesâcid", 1-2, "Hac", 105-110, 415, 505-513; İbn Hişâm, *es-Sîre* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Kahire 1987, I, 369; Ezrakî, *Ahḥbâru Mekke* (Melhas), I, 65, 68-69, 224, 286-287; II, 29, 33, 67-72, 81-82, 86-94, 98-99, 100, 168-171, 251; ayrıca bk. İndeks; Fâkihî, *Ahḥbâru Mekke* (nşr. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş), Mekke 1407/1986-87, II, 158-162, 177-178, 181, 185, 188-198; III, 105, 113-114, 217, 223; ayrıca bk. İndeks; Belâzürî, *Fütüh* (Fayda), s. 59-60, 66-68, 77-78; Taberî, *Târîḥ* (Ebû'l-Fazl), I, 260; IV, 68, 251; VI, 435, 694; IX, 653; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerḥ ve't-ta'dil*, V, 356; İbn Abdü-rabbih, *el-İkdü'l-ferid* (nşr. Abdülmecid et-Terhînî), Beyrut 1407/1987, V, 121; VII, 286; Cessâs, *Ahḥkâmü'l-Kur'an*, III, 88-89; İbn Cübeyr, *er-Riḥle*, Beyrut, ts. (Dârü's-şarki'l-Arabî), s. 50-51, 58-59, 68; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Ali Sevîm), Ankara 1968, s. 170; İbn Battûta, *er-Riḥle* (nşr. Ali el-Muntasir el-Kettânî), Beyrut 1405/1985, I, 65, 68, 154-161, 181, 184; Zerkeşî, *İ'lâmü's-sâcid bi-ahkâmü'l-mesâcid* (nşr. Eymen Sâlih Şa'bân), Beyrut 1995, s. 39, 41-43; Fâsî, *Şifâ'ü'l-garâm* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Beyrut 1405/1985, I, 224, 359-393, 395; II, 228; İbn Hacer, *el-İşâbe* (nşr. Âdil Ahmed Abdülmecvûd v.dğr.), Beyrut 1415/1995, I, 696; Necmeddin İbn Fehd, *İthâfû'l-verâ bi-ahbâri Ümmi'l-kurâ* (nşr. Fehîm M. Şeltût), Kahire 1404/1984, III, 184; ayrıca bk. tür.yer.; Nehrevânî, *el-İ'lâm bi-â'lâmi Beytillâhi'l-harâm*, Kahire 1305, tür.yer.; Ahmed b. Muhammed el-Esedî el-Mekki, *İhḥbâru'l-kirâm bi-ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm* (nşr. Gulâm Mustafa), Kahire 1405/1985; Ali et-Taberî, *el-Ercü'l-miski fi târiḥi'l-Mekki ve terâcimü'l-mülûk ve'l-hulefâ* (nşr. Eşref Ahmed el-Cemmâl), Mekke 1416/1996, tür.yer.; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IX, 262, 277, 724-740; J. L. Burckhardt, *Travels in Arabia*, London 1829, s. 134-170; Mir'âtü'l-Haremeyn, I/1-2, tür.yer.; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, Kahire, ts., I, 227-262; III, IV, 83; M. Lebîb el-Betenûnî, *er-Riḥletü'l-Hicâziyye*, Kahire 1328, s. 152-161; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, IV, 46; Hüseyin Abdullah Bâselâme, *Târîḥu 'imâretü'l-Mescidi'l-Harâm*, Cidde 1400/1980, s. 17, 23, 28, 69, 82, 110, 193, 240; G. R. Hawting, "The Origins of the Muslim Sanctuary at Mecca", *Studies on*

Hac zamanı Harem-i şerif'ten bir görünüş

the First Century of Islamic Society (ed. G. H. A. Juynboll), Oxford 1982, s. 36-38; a.mlf., "al-Hudaybiyya and the Conquest of Mecca", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, VIII, Jerusalem 1986, s. 1-23; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtübü'l-idâriyye* (Özel), I, 173-174; Kasım İlgün, *Halife Mansur Dönemi: 136-158/754-775* (doktora tezi, 1994), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 171-172; Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar, Osmanlılar Döneminde Hac: 1517/1638* (trc. Gül Çağalı Güven), İstanbul 1995, tür.yer.; Hâmid Abbas, "Kışsatü't-tevsî'atü'l-kübrâ", *Mecmû'atü İbn Lâdin*, Mekke 1416, s. 192-195; Ahmed Receb M. Ali, *el-Mescidü'l-Harâm bi-Mekketü'l-mükerreme ve rûsûmihî fi'l-fenni'l-İslâmî*, Kahire 1417/1996, s. 33, 49, 75, 78; Yûsuf Ragdâ el-Âmilî, *Me'âlimü Mekke ve'l-Medîne beyne'l-mâzî ve'l-hâzır*, Beyrut 1418/1997, s. 109 vd.; *el-Haremânî's-şerîfân: et-Tevsî'a ve'l-hidemat hilâle mi'teti 'âm* (nşr. er-Riâsetü'l-âmme li-şüûni'l-Mescidi'l-Harâm ve'l-Mescidi'n-nebevî), Mekke 1419; Abdülatîf b. Abdullah b. Dehîş, *İmâretü'l-mescidi'l-Harâm ve'l-Mescidi'n-nebevî fi'l-ahdi's-Su'ûdi*, Riyad 1419/1999; C. S. Hurgronje, *Şaḫāḫāt min târîhi Mekketü'l-mükerreme* (trc. Ali Avede eş-Şüyûh, nşr. M. Mahmûd es-Seryânî - Mi'râc Nevvâb Mirza), Mekke 1419/1999, I-II, tür.yer.; Mustafa Sabrî Küçükaşçı, *Cahiliye'den Emevîler'in Sonuna Kadar Haremeyn*, İstanbul 2003, s. 74-80; A. J. Wensinck, "Mescid-i Harâm", *İA*, VIII, 119-120; a.mlf., "al-Masâdjid al-Harâm", *EP* (İng.), VI, 708-709.

NEBİ BOZKURT

MUSTAFA SABRİ KÜÇÜKAŞCI

MESCİD-i HARES

(bk. MESCİD-i CİN).

MESCİD-i HAYF

(مسجد الخيف)

Mina'da Hz. Peygamber'in Vedâ haccında çadır kurduğu ve cemaatle namaz kıldığı yerde yapılan mescid.

Mina'da dağın eteğinde kurulduğundan Arapça'da vadilerde su yatağının biraz yukarısındaki yerler için kullanılan hayf adıyla anılan mescid, hac ibadetinin yapıldığı önemli mekânlardan birinci cemrenin (küçük şeytan) hemen yakınıdadır. Aralarında Hz. Mûsâ'nın da yer aldığı yetmiş nebînin mescidin inşa edildiği yerde namaz kıldığı (Fâkihî, IV, 269; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XI, 452; Hâkim, II, 653), yetmiş peygamberin kabrinin burada bulunduğu (Fâkihî, IV, 266; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XII, 414) şeklindeki rivayet hadis olarak nakledilmektedir. Rivayete göre Hz. Âdem de burada medfundur (Fâkihî, III, 208; IV, 271; İbn Asâkir, VII, 458). "Ancak üç mes-

cid için (Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebevî, Mescid-i Aksâ) bunların içinde ibadet etmek amacıyla yolculuğa çıkılır ..." hadisinin bir rivayetinde bunlardan biri olarak Mescid-i Hayf zikredilmişse de (Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evaş*, V, 211) Buhârî sened zincirindeki kopukluğa dikkat çekip bu rivayeti tenkit etmiştir (*et-Târîhu'l-kebîr*, III, 210). Birçok peygamberin bu mekânda ibadet ettiğine dair rivayetler buranın eskiden beri bir ibadet yeri olduğunu göstermektedir. Resûl-i Ekrem de bu yerde namaz kıldıktan sonra insanlara hitap etmiştir. Hac mevsiminde bazı âlimlerin bu mescidde toplanıp ilmi münazaralar yaptıkları (Ahmed b. Hüseyin el-Beyhaki, I, 136; Heysemî, IV, 4), Ahmed b. Hanbel'in, minaresine dayanıp hadis ve fıkıh dersleri verdiği kaydedilmektedir (İbn Asâkir, V, 296).

Hz. Peygamber'in namaz kıldığı bu yerin çevresi sonradan duvarla çevrilip mescid haline getirilmiştir. Bir rivayete göre Resûl-i Ekrem mescidin bulunduğu yere geldiğinde yüksekçe bir yer görüp Bilâl-i Habeşî'den burada ezan okumasını istemiş, daha sonra buraya bir minare yapılmıştır (Harbî, s. 506). İlk dönemlerden itibaren müslümanlar Mescid-i Hayf'a büyük değer vermişlerdir. Ebû Hüreyre, Mekke'de ikamet edecek olsa her cumartesi burasını ziyaret edip iki rek'at namaz kılacağını, Sa'd b. Ebû Vakkâs da burada iki rek'at namazı Beytülmakdis'i iki defa ziyaret edip orada namaz kılmaya tercih edeceğini söylemiştir (Fâkihî, IV, 267, 271). Hz. Peygamber'in uygulaması sebebiyle fıkıh âlimleri de Mescid-i Hayf'ta cemaatle namaza iştiraki müstehap saymışlardır (İbn Kudâme, V, 333-334).

Mescid 227'de (842) Abbâsî Halifesi Vâsiğ-Billâh tarafından imar edilmiştir (Fâkihî, II, 69). III. (IX.) yüzyılda yaşayan ve Mekke hakkında eser yazan Ezrakî, Fâkihî ve Harbî'nin eserlerinde Mescid-i Hayf'ın planı ve ölçüleriyle ilgili olarak verdikleri

bilgiler bu imardan sonraki durumu yansıtmaktadır. Mescidin hemen bitişiğinde hac idaresi için yapılmış bir dârü'l-imâre bulunduğunu söyleyen Ezrakî'nin, kendi zamanında mescidin kible duvarı 98, Arafat tarafındaki arka duvarı 100, dağ tarafındaki duvarı 130, vadi veya yol tarafındaki duvarı 144 m. olup yaklaşık 13,5 dönümlük bir alanı kaplamaktaydı. Mescid, kible bölümünde yirmi altıyardan üç sıra halinde toplam yetmiş sekiz sütun üzerine ahşap sedir veya hurma kirişlerin taşıdığı yaklaşık 6 m. yükseklikte bir çatı ile örtülüydü. Dağ tarafında otuz bir, Arafat tarafında yirmi beş, yol tarafında da otuz dört sütunlu üç revak bulunmaktaydı. Avluyu çevreleyen 119 sütun 4,65 m. yükseklikte kemerlerle birbirine bağlanmıştı. Tavanlarda oluşan her bir karenin ortasına bir kandil asıldığı anlaşılmaktaydı. Böylece önde seksen bir, dağ tarafındaki revakta otuz bir, Arafat tarafına düşen revakta yirmi dört, yol tarafındaki revakta otuz beş kandil asılmıştı. İçte ve dışta olmak üzere çatılarda seksen altı oluk bulunmaktaydı; dış duvar ve iç avluyu çevreleyen kemerlerin üstünde yer alan duvarlar burçlarla süslenmişti.

Kare gövdeli minarenin kenarları 3,20 m., yüksekliği 12 metreye yakındı. Minareye ikisi dışarıdan kırk bir basamaklı bir merdivenle çıkılırdı. Minare ile yol tarafındaki revak arasında 24,5 m. uzunluğunda ve 2,5 m. eninde iki kapılı bir çeşme yapılmıştı. Yol tarafındaki duvarın arka köşeye gelen kısmında mescide çıkmak için kare şeklinde otuz yedi basamaklı bir merdiven bulunmaktaydı. Mescidin duvar yüksekliği yaklaşık 6 m. kadardı. Ancak dağ tarafına gelen kısımda duvar bilhassa dıştan dolgu sebebiyle daha az yükseklikteydi.

Tavanların kuyumcu İshak b. Seleme ve yardımcıları tarafından tezyin edildiğini söyleyen Fâkihî'nin verdiği bilgiye göre mescidin yirmi kadar kapısı vardı. İshak,

Mescid-i Hayf